Prof. Carmen Elena Lupescu

PARTICULARITĂȚI DIALECTALE ALE VORBIRII ÎN SATELE COMUNEI LELESE

Pentru a cunoaşte şi a face cunoscute celorlalţi cultura şi civilizaţia unui popor este necesară nu numai o aplecare asupra vieţii moderne a oraşului, ci, mai ales, asupra vieţii modeste, chiar arhaice, care este prezentă în satele româneşti. Localităţile rurale, între care şi Lelese (judeţul Hunedoara), sunt cele care contribuie la întregirea peisajului naţional cu toate specificităţile sale, deoarece ele aduc în faţă istoria, oamenii, modul de viaţă şi obiceiurile lor.

Localitatea Lelese, în sine, nu a atras, în mod deosebit, atenţia lingviştilor, ci a făcut obiectul altor studii, care au vizat aspectele geografice, istorice, economice, dar, mai ales, etnografice, deoarece, în acest sens, zona se remarcă prin nişte particularităţi nemaiîntâlnite în alte regiuni.

În lucrarea de faţă, ne-am propus să realizăm o extindere a studiului monografic asupra Ţinutului Pădurenilor, bazându-ne pe comuna Lelese şi insistând asupra elementelor de lingvistică. Astfel, sunt tratate, pe scurt, aspecte geografice, istorice şi etnografice, dar, în special, elemente legate de fonetică, morfologie, lexic, formarea cuvintelor, onomastică şi toponimie, acestea putând fi comune şi altor arii dialectale sau fiind specifice numai pentru Lelese.

Astfel, din punct de vedere geografic, Lelese este situat în partea de sud-vest a judeţului, în pitorescul Ţinut al Pădurenilor, caracterizându-se printr-un relief deluros cu trăsături ale celui montan, numeroase bogăţii naturale, reţea hidrografică relativ săracă, climă specifică zonei montane, vegetaţie etajată şi faună bogată. Localitatea Lelese, prin aşezare, precum şi datorită condiţiilor de climă şi sol, oferă posibilităţi de dezvoltare a sectorului zootehnic, respectiv creşterea bovinelor şi a ovinelor, precum şi dezvoltarea exploatării forestiere în zona pădurilor.

Din punct de vedere istoric, regiunea nu a fost suficient cercetată arheologic, însă descoperirile realizate au demonstrat existenţa pe aceste meleaguri încă din epoca preistorică. Prima atestare documentară a localităţii pădureneşti este din anul 1482, de-a lungul timpului, satul Lelese, având mai multe denumiri, toate de origine maghiară, care au dovedit îndelungata stăpânire ungurească.

În privinţa populaţiei, trebuie menţionat faptul că numărul locuitorilor din Lelese este într-o continuă scădere, structura pe vârste arătând un potenţial slab pentru dezvoltarea demografică şi pentru asigurarea cu forţă de muncă a activităţilor social-economice din localitate.

Specificul pădurenilor din Lelese este urmărit, mai ales, la nivel etnografic: gospodăria pădurenească încă mai păstrează trăsături a celei tradiţionale, care a cunoscut îmbunătăţiri; portul popular, deosebit de rafinat si nemaiîntâlnit în altă regiune, a atins apogeul în vechime, apoi, a urmat decăderea lui şi, în prezent, este aproape abandonat; obiceiurile legate de anumite sărbători precum: Jocul duminical, Sărbătoarea Inatului, Crăciunul, Sânvăsâiu, Sântoaderu, Paştile, Negeia, dar şi cele familiale, legate de principalele momente din viata umană: naşterea, căsătoria şi înmormântarea sunt conservate, în general, şi în zilele nostre la fel ca şi în antichitate, dovedind o respectare a tradiţiilor de către urmaşi; locuitorii Lelesei sunt şi creatori populari, literatura lor fiind manifestarea specificului unei lumi arhaice, care evidenţiază o plăcere pentru tot ceea ce se poate transmite cu ajutorul cuvântului.

Limba vorbită de pădurenii din Lelese, preia forme din două subdialecte: bănăţean şi crişean, însă şi-a creat şi forme individualizate. Astfel, locuitorii şi-au alcătuit un idiom mai diferit, care s-ar putea constitui într-un grai, cel pădurenesc, fiind, în acelaşi timp, şi un subdialect de tranziţie.

La nivel fonetic, putem vorbi despre numeroase transformări aferente fiecărei: vocale (spre exemplu, trecerea lui **a** la **ă**: **păhar, jăle**; **ă**-ul trece la **e**: **beut, crep, beutură**; **e** trece la **i**: **ficior, pintru**; **i** trece la **â**: **sângur, sâlă, zâc**; **o** cunoaşte diftongări: **uos, uou, uăci, uăm**, de asemenea şi **u**: **ajiuns, ajiutuări, auăr, uărât**), fiecărui diftong (**ea** se poate monoftonga la **e**: **ave, vege, be**; **oa** trece la **ă**: **tătă, tăce**; **au** trece la **o: cot, Ougust**) sau consoanelor (palatalizarea oclusivelor dentale: **t, d** este văzută ca o particularitate fonetică fundamentală pentru această zonă; astfel, avem următoarea rostire: **ĉ** (ce, ci), **ĝ** (ge, gi) în loc de **t+e, i**, respectiv **d+e,i**: **fráĉe, cárĉe, poaĉe, feĉe, ĝeal, ĝinĉe, ĝestul**; celelalte consoane, în general, nu cunosc transformări deosebite, mai degrabă, ele le produc literelor care le urmează: **piepcen, butoni, ficior, sânt, niegru, înţălieg, nuăst, cătă, maşână**).

În ceea ce priveşte morfosintaxa, fiecare parte de vorbire are specificităţile ei:

- la **SUBSTANTIVE**, vorbim despre o identitate între formele de singular şi cele de plural, creându-se numeroase confuzii: **buză, braţă, hotară, vasă, cocoş, fraţ, moş**, iar, referitor la caz,vorbim despre o predominanţă a formelor analitice: **vecinu lu ticu, ficioru lu mica, ĝin mijloc ĝe casă, uşa ĝe la poiată, dă apă la mără;**
- la **ADJECTIVE,** din nou, nu există opoziţie de număr: **sănătoş, leneş, negricioasă,** iar superlativul se formează cu adverbele **tare** şi **pre**: ***táre fain, táre ĝeşcept, prę mult, prę înĉiet***;
- la **PRONUME**, există forme pentru toate tipurile: personal: **io, nuăi, vuăi, îm, îţ**; de politeţe: **meta, dumeta**; posesiv: **a mnieu, a me, a nuăst, a luăr**; demonstrativ: **hăsta, heşcea, aluia, haia, ha, hălălalt**;

nehotărât: **tăt, cât, uărşâcine, uărşâcare**; negativ: **nime, nimica**;

- la **VERBE,** fiecare timp şi mod se formează diferit; spre exemplu, la ind. prez. şi conj. prez., verbele apar fără sufixul **ez** sau **esc**: **cin, pomen, lucru;** conj. prez. are şi forme precum: **să beie, să deie, sa vreie;** la perf. comp., auxiliarul are forma **o-or**: **o dat, o făcut, or avut, or auzât;** la viit. sunt forme ca: **oi mere, oi lucra, oi fi scriiat, o fi luat**, iar la condiţional: **vrere-aş pleca, vrere-am mânca** .

- la **ADVERBE**, se întâlnesc foarte diferite ca sens, dar şi ca formă: **uăriunge, încătrău, roată, mincinaş, geloc, întâiaş dată, barem, oţâră, baş**.

- în privinţa sintaxei propoziţiei, exprimările analitice ale cazului genitiv duc la transformarea atributului genitival într-unul prepoziţional**: uşa ĝe la pimiţă îi strâcată,** complementul prepoziţional apare şi în cazul dativ, fiind mult mai frecvent decât cel indirect: **dă la un ficior,** se observă preferinţa pentru infinitiv în locul conjunctivului: **umblă a cere bani, o prins a să cânta,** iar în legătură cu sintaxa frazei, întâlnim atât coordonarea, cât şi subordonarea: **ei cântă şî jioacă, eu fac ĝe poĉi, nu l-o văzut numa cât o auzât.**

Din punct de vedere lexical, graiul pădurenilor este unul prin excelenţă conservator, întâlnindu-se numeroase arhaisme lexicale: **ai, peĝestru, foale, a cure, a puţî**, dar şi termeni specifici precum: **cucuruz, progaĝie, culpătuări, pleuţă, ĉiganie**. Alte aspecte importante ale acestui grai sunt date de existenţa cuvintelor păstrate din latină: **foale, n'ie, muiere** şi de împrumuturile din alte limbi: slava veche (**ĉină, blid, vadră**), sârbă (**a să potopi, răĉiu, ĝivan**), germană (**fain, laibăr,sfetăr**) şi maghiară (**beĉeag, minĉinaş, boltă, copârşău, dărabă, laboş, lepeĝeu**). Aportul adus de influenţele străine nu este unul mare, însă este semnificativ, punându-şi amprenta asupra limbii vorbite de localnicii din Lelese.

Pe teritoriul satului Lelese, cuvintele iau naştere prin cele trei procedee cunoscute: compunerea (**bagsama, laolantă, lângolantă**), prefixarea (**a înşcimba, înşcimbat**; formele cu prefixe din limba standard şi le pierd în graiul pădurenilor: **o roşî, a grijî, a tâmpla, a puşca**) şi sufixarea (**fătuţă, căruţă, mieluţă, fătucă, încietuc, Avramuănii, Criţăronii, căsoane, leleşan, sodolean**).

Onomastica şi toponimia au în vedere modurile de realizare a numelor de denominare personală şi cele ale locurilor.

În privinţa onomasticii, limba română cunoaşte o desemnare binominală:

- Formula oficială cuprinde un nume individual (nume de botez, prenumele) şi un nume de grup (numele de familie), ambele fiind stabilite după diverse criterii (prenumele, în general, sunt de natură religioasă sau laică, iar numele sunt de mai multe tipuri: cele care erau la origine nume de botez, nume de profesii, la origine porecle sau de origine toponimică) : **Maria Muşa, Gheorghe Poantă, Viorica Costa, Cornel Lup, Vasile Cojocare,** la care se poate adăuga un supranume, ce are aceeaşi funcţie ca şi numele de grup şi se foloseşte pentru a facilita identificarea: **Miron Sălăjan-Rigoni, Viorel Bur-Bărboni, Livia Şciopu-Cioboată**.

- Formula populară de denominaţie este formată dintr-un nume individual (frecvent hipocoristice de tipul: **Nica, Nuţa, Milu, Gică, Susi** sau diminutive de tipul: **Todoraş, Costel, Petrică, Iuăniel, Anişoara, Nicuşor, Mărioara**) şi un supranume de grup. În localitatea Lelese, cu o frecvenţă mai mare, sunt folosite supranumele cu un singur membru: **Ana lu Dăn'el, Livia lu N'elu, Iuca lu Mătei**, cele alcătuite din porecle: **N'elu lu Cioboată, Mironu Rigoni(i), Sâlvia lu Pîĉicu** şi supranumele alcătuite dintr-un nume de persoană şi o poreclă: **Domnica a lu Mihai Doboşoni, Juja lu Gică Ĉirica**. Specifică ultimei formule este porecla, care evidenţiază o particularitate fizică, morală sau de comportament a unei persoane şi care reduce grupul respectiv la un singur element, neluându-se în considerare şi prenumele: **a Greci (Nela), a lu Buglea (Iuca), a lu Costea (Nuţa), a lu Pocăitu (Petrică)**.

Pentru denominaţia locurilor, se asociază mai multe elemente lexicale cu cele ale mediului înconjurător, în vederea alcătuirii unui sistem de semne bine ordonat a căror principală funcţie este cea de diferenţiere a obiectelor geografice. Astfel, există: nume care descriu forma sau aspectul exterior al locului (**Ĝealu Galbenii, Valea Neagră, Ciunĉi**); nume care evocă natura terenului, aparţinând localităţii respective sau aflate în apropierea ei (**Su Poiană , Vârfu lu Carpen**) ; nume care arată o însuşire a locului sau poziţia locului faţă de punctele cardinale, faţă de localităţile învecinate (**Valea Peşĉişului, Mina Centrală, Mina Vest, Mina Est**); nume derivate de la cele de persoane (**Valea Bărbonii, Calea lu Brotosân, Dosu Popii, Zăpozia lui Mihai**); nume însoţite de adjective de tipul *mare* şi *mic*, *nou* şi vechi (**Ĝealu Mare, Drumu Nou**); nume formate de la numele locuitorilor satului (**Leleasa**); nume care păstrează amintirea unor evenimente şi obiecte istorice (**Valea Fierului, Drumu Fierului, Gruniu Fierului**); nume care arată ocupaţia locuitorilor (**Ogrăzăle, Blidari**); nume care vorbesc despre credinţe, superstiţii, obiceiuri (**Dosu Vacilor, C'er, Cioara**) Acestea au în vedere şi alte lucruri din viaţa obişnuită precum: părţile corpului (cap, coastă, gură etc.), care devin, astfel, nume proprii prin reprezentarea respectivelor spaţii geografice: **Coasta Nădrabului, Gura Măciucii, Dosu Vacilor**.

În consecinţă, prin acest studiu monografic şi prin celelalte lucrări ce au în vedere Ţinutul Pădurenilor cu toate particularităţile lui, ni se oferă o perspectivă destul de complexă asupra lumii satului Lelese. Informaţiile lingvistice sunt foarte importante, ajutând la identificarea localităţii în rândul altor arii dialectale, a formelor utilizate de pădureni, care sunt proprii sau comune cu subdialectele bănăţean şi crişean, şi a evoluţiei limbii în această regiune. Prin urmare, localitatea Lelese este teritoriul unui amestec de elemente lingvistice, devenite, datorită vorbitorilor, omogene şi particulare.